

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Προοίμιο</i>	11
1. Είσαγωγή: Ἀναμνήσεις καὶ Ἀπομνημονεύματα	15
2. Τὸ ἔτος 1789 μὲ τὰ λόγια τῶν γυναικῶν	33
3. Ἡ πτώση τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας: Ἡ μαρτυρία τῆς Δούκισσας ντὲ Τουρζῆλ	61
4. Ὁ βασιλιάς καὶ ἡ βασίλισσα ἐνώπιον τοῦ θανάτου: Ἡ μαρτυρία τῆς Βασιλικῆς Κυρίας καὶ τῆς Ροζαλί Λαμορλιέρ	93
5. Ἡ δημοκρατία δικαιομένη καὶ βεβηλωμένη: Πρωταγωνιστεῖ ἡ Κυρία Ρολάν	117
6. Ὁ ἄλλος Ροβεσπιέρος	151
7. Ἡ Χήρα Λὲ Μπὰ	171
8. Ζερμαὶν ντὲ Στάλ, Στοχασμοὶ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση	193
9. Ἀγῶνες καὶ συνωμοσίες στὴν ἐπαρχία: Οἱ Κυρίες Βαλλὸν καὶ Ἀλεξαντρίν ντεζ Ἐσερὸλ	237
10. Οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴ Βαντὲ	273
11. Ἐξορία: Λονδίνο, Ἀγία Πετρούπολη καὶ Πολιτεία τῆς Νέας Ὑόρκης	297
12. Στοχασμοί, προσωπικοὶ καὶ πολιτικοὶ	337
<i>Σημειώσεις</i>	347
<i>Σχολιασμένη βιβλιογραφία τῶν ἀφηγήσεων τῶν Γαλλίδων αὐτοπτῶν μαρτύρων τῆς Ἐπανάστασης</i>	373

Η Κυρία ντε Ζανλί, παραγωγική συγγραφέας, παιδαγωγός και
γκουβερνάντα τῶν παιδιῶν τοῦ Δούκα τῆς Ὁρλεάνης. © Harlingue-Violet

1.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ :

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

Dans ce temps d'horrible mémoire tout Français était complice ou victime.

(« Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς φρικτῆς ἀνάμνησης, κάθε Γάλλος ἦταν εἴτε συνένοχος εἴτε θύμα »)

– Κόμισσα de Bohm, 1830

« **Β**ΡΗΣΚΟΜΑΣΤΕ ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ » ἀνακοίνωνε τὸ 1830 στὴν πρώτη σελίδα τῆς αὐτοβιογραφίας της ἡ Κυρία de Fars Fausselandry. Αὐτὴ ἡ γεμάτη σιγουριά ὀγδοντάχρονη εἶχε δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐπιδεικτικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν αὐλικὴ ζωὴ στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' καὶ τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ' καὶ τὶς τραγικὲς ἀναταράξεις ποὺ ἐπέφερε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Εἶχε γλιτώσει ἀπὸ τὶς φρικιαστικὲς σφαγὲς ποὺ ἔγιναν στὶς φυλακὲς τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1792, ὅπου εἶχαν χάσει τὴ ζωὴ τους ἑκατοντάδες κρατούμενοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ θεῖος της ὁ ἠγούμενος Chapt de Rastignac, ἄνθρωπος μὲ μεγάλη ἐπιρροή. Εἶχε δεῖ τὴ μητέρα της νὰ ἀνεβαίνει στὸ ἰκρίωμα ἐπειδὴ εἶχε ἀλληλογραφήσει μὲ τὸν φυγάδα γιὸ της. Εἶχε ζήσει περισσότερα χρόνια ἀπὸ ἄλλους σχεδὸν τοὺς διάσημους ἠγέτες τῆς Ἐπανάστασης, ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΘ', ὁ ὁποῖος ἀποκαταστάθηκε στὸ θρόνο τὸ 1814. Ποιὸς δικαιοῦνταν περισσότερο ἀπὸ ἐκείνη νὰ διηγηθεῖ τὴν ἀγωνία ποὺ πέρασε ἡ γενιὰ τοῦ 1789;

Ἡ Κυρία ντὲ Φὰρς Φωσσαντρὺ δὲν ἦταν μόνη στὴ λογοτεχνικὴ ἀποστολὴ της. Περισσότεροι ἀπὸ χίλιοι ἄνθρωποι διατύπωσαν τὶς ἀναμνήσεις τους ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση σὲ κάποια μορφή γραπτοῦ κειμένου ποὺ τελικὰ δημοσιεύτηκε. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἄνδρες, ἀλλὰ ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς –περίπου δεκαοκτῶ– ἦταν γυναῖκες.¹ Πολλὲς εἶχαν ζήσει τὸ θάνατο τῶν ἀγαπημένων τους στὸν πόλεμο, στὴ φυλακὴ ἢ στὴν ἐξορία, καὶ μόλις καὶ μετὰ βίας εἶχαν

γλιτώσει τή δική τους ζωή. Είχαν βγει από την Έπανάσταση με επιτακτική τήν ανάγκη νά ούρλιάξουν για όσους έχασαν και νά έκλιπαρήσουν για δικαιοσύνη. Όσο περισσότερο είχαν ύποφέρει τόσο περισσότερο αισθάνονταν υποχρεωμένες νά έξιστορήσουν τò παρελθόν. Κανείς δέν τò έξέφρασε αυτό καλύτερα από τήν Υποκόμισσα ντε Φάρος Φωσσαντρώ.

Αυτοί που είδαν μόνο από απόσταση τις ματωμένες σκηνές του επαναστατικού καθεστώτος... δέν θά καταλάβουν γιατί ή φωνή τής εκδίκησης ακούγεται τόσο ισχυρά στην καρδιά μου. Αυτοί όμως που πενθοῦν για τούς νεκρούς πατέρες τους, τις μητέρες, τούς αγαπημένους συγγενείς, γι' αυτούς που θυσιάστηκαν στο ίκρίωμα, που πυροβολήθηκαν στη Λυών, πνίγηκαν στη Νάντη, που στη διάρκεια μηνῶν μακρύτερων κι από χρόνια έβλεπαν τò θάνατο νά κρέμεται πάνω από τò κεφάλι τους, αυτοί οί άνθρωποι θά κατανοήσουν τήν αγαλλίαση μιᾶς ψυχῆς από τήν όποία ό χρόνος αφάιρεσε μόνο ένα μικροσκοπικό κομμάτι τής ενέργειάς της. Στη μνήμη του θείου μου και τής μητέρας μου, ή ψυχή μου κλαίει για άλλη μία φορά.²

Είχε περάσει ήμισή ζωή τής Κυρίας ντε Φωσσαντρώ πριν πάρει γραπτή εκδίκηση από τούς έχθρούς της. Σαραντα χρόνια δέν στάθηκαν ικανά νά άμβλύουν τή θλίψη και τήν όργή της, που αναζωπυρώθηκε για άλλη μιᾶ φορά, μετά τò 1815, όταν ή αποκατεστημένη μοναρχία ενθάρρυνε τις άφηγήσεις που άφοροῦσαν τις δημοκρατικές θηριωδίες. Πολλές άλλες που επέζησαν τής Γαλλικῆς Έπανάστασης περίμεναν είκοσι, τριάντα, σαράντα, ακόμη και πενήντα χρόνια για νά αποκτήσουν αρκετή απόσταση και νά μπορέσουν νά αντιμετωπίσουν τις πυρακτωμένες αναμνήσεις τους.³

Δέν άποτελεῖ έκπληξη τò ότι τὰ δύο τρίτα τῶν γυναικῶν που έγγραφαν άπομνημονεύματα ήταν άριστοκράτισσες. Τήν εποχή τής Έπανάστασης, μόνο ένας στους δύο Γάλλους γνώριζε νά διαβάξει, και μόνο μέλη τής άνωτερης τάξης είχαν τή δυνατότητα νά γράφουν με εύκολία. Άκόμη και έδῶ, ύπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ άνδρῶν και γυναικῶν, μεταξύ αὐτῶν που μεγάλωσαν στις πόλεις ή στην έπαρχία και αὐτῶν που μορφώθηκαν στο Βορρά και στο Νότο.⁴ Σίγουρα ή

ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν ἀπομνημονευμάτων πού γράφτηκαν ἀπό ἀριστοκράτισσες θά μπορούσε νά ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικά στό μορφωτικό πλεονέκτημα τῆς τάξης τους, ὅμως ὑπῆρχαν καί πολιτικοί λόγοι. Μετά τὸ 1815, εἴτε οἱ συγγραφεῖς ἦταν κυρίες ἐπὶ τῶν τιμῶν τῆς Μαρίας Ἀντουανέττας εἴτε ἀπλῶς ἐξαδέλφες ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, οἱ φιλοβασιλικές τους ἀφηγήσεις γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀναταραχὴ εἶχαν τὴν ἐπίσημη εὐλογία τῶν νέων μοναρχῶν, τοῦ Λουδοβίκου ΙΗ΄ καὶ τοῦ Καρόλου Ι΄, ἀδελφῶν τοῦ ἐκτελεσθέντος Λουδοβίκου ΙΣΤ΄.

Δὲν ἦταν ἴδια ἡ περίπτωση ὅσων ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα ἀσπαζόμενες τὴν ἰδεολογία τῆς δημοκρατικῆς παράταξης. Ὅταν τὸ 1828 ἡ Charlotte Robespierre ἄρχισε νά καταγράφει τίς ἀναμνήσεις της γιὰ τοὺς δύο διάσημους ἀδερφούς της, τὸν Μαξιμιλιανὸ καὶ τὸν Αὐγουστίνου, κινδύνευσε νά ἔχει πολιτικὲς κυρώσεις. Πράγματι, ὁ νεαρὸς Albert Laponneraye, πού τῆς εἶχε προτείνει νά γράψει τὰ ἀπομνημονεύματά της, θά στελεόταν στὴ φυλακὴ ἐπειδὴ διακήρυξε τίς δικές του δημοκρατικὲς πεποιθήσεις. Μέχρι τὸ θάνατο τῶν ἀδερφῶν της, τριαντατέσσερα χρόνια νωρίτερα στὴ σφαγὴ τοῦ Θερμιδώρ (10 Ἰουλίου 1794), ἡ Σαρλότ Ρομπεσπιέρ εἶχε ζήσει στὴν ἀφάνεια, σχεδὸν ἀόρατη, φέροντας ἓνα περιφρονημένο ὄνομα πού εἶχε γίνει συνώνυμο τῆς Τρομοκρατίας. Εἶναι εὐκόλο νά φανταστῆ κανεὶς τὴν εὐχαρίστηση αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης, ἐξασθενημένης, ἡλικιωμένης γυναίκας, ὅταν τὴν πλησίασε καὶ τῆς παραστάθηκε ὁ μόλις εἰκοσιενὸς ἐτῶν Λαπωννεραί. Ἀναμφίβολα ὠδηγήθηκε στὴ Σαρλότ λόγω τοῦ θαυμασμοῦ του γιὰ τὸν μεγάλο Μαξιμιλιανό, καὶ αὐτὸ δὲν πρέπει νά τὴν εἶχε προσβάλλει, συνηθισμένη καθὼς ἦταν νά τὴ βλέπουν ὡς « τὴν ἀδερφή τῶν Ροβεσπιέρων ». Τὰ ἀπομνημονεύματά της, πού δημοσιεύτηκαν τὸ 1835 (ἓνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό της), ἐστιάζουν στὸν Μαξιμιλιανὸ καὶ τὸν Αὐγουστίνου καὶ λιγότερο στὴν ἴδια, καὶ ἀντιπροσωπεύουν μιὰ μορφὴ αὐτοβιογραφίας-συν-βιογραφίας ὅχι ἀσυνήθιστη σὲ μιὰ περίοδο ὅπου οἱ γυναῖκες γίνονταν γενικὰ ἀντιληπτές ὡς « συγγενῆ ὄντα ». ⁵ Τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν γυναικῶν τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα προσφέρουν πολλὰ παραδείγματα πού συνδέουν τὴν πρόοδό τους στὴ συγγραφικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴ σχέση τους μὲ κάποιον διάσημο ἄνδρα. ⁶ Ἐντούτοις, παρὰ τὴν τάση αὐτῶν τῶν κειμένων νά μιλήσουν γιὰ

κάποιοι άνδρα, κάθε αφηγήτρια βρήκε τρόπο να εκφράσει τη γυναικεία της ταυτότητα.

Ο Denis Bertholet, μελετώντας τὰ γαλλικὰ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα τοῦ 19ου αἰώνα, ἐπιμένει ὅτι οἱ γυναῖκες συγγραφεῖς αὐτοβιογραφιῶν, ποὺ γεννήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, προσδιορίζουν τὸν ἑαυτό τους « σὲ σχέση με τὸ βιολογικὸ τους φύλο » – ποὺ σημαίνει ὅτι πίστευαν στὴν ὑπαρξὴ προκαθορισμένης γυναικείας φύσης καὶ ὅτι συμμορφώνονταν μετὰ προδιαγεγραμμένους γυναικίους ρόλους.⁷ Μολονότι εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὲς οἱ γυναῖκες πράγματι σκέφτονταν τὸν ἑαυτό τους, κυρίως, σύμφωνα με τὸ ρόλο τους στὴν οἰκογένεια, καὶ πράγματι συμφωνοῦσαν, *grosso modo*, μετὰ τὴν κυρίαρχη ἔμφυλη ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς, τοῦ τόπου καὶ τῆς τάξης τους, εἶναι παραπλανητικὸ νὰ δεῖ κανεὶς σ' αὐτὲς τὶς συγγραφεῖς κυρίως τοὺς περιορισμούς τους, τὶς ἀνεπάρκειές τους καὶ τὴν ἔλλειψη ἀτομικότητάς. Οἱ ὀγδόνα γυναῖκες ἀπομνημονευματογράφοι ποὺ συνθέτουν τὶς περιπτωσιολογικὲς μελέτες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου διαθέτουν σὲ κάθε περίπτωση ξεχωριστὴ προσωπικότητα καὶ ἰδιαίτερα ποικίλες ἐμπειρίες ζωῆς, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ προβληματικὲς οἱ γενικεύσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ « γυναικείας συλλογικότητας ».

Αὐτὸ ποὺ εἶχαν κοινὸ οἱ συγγραφεῖς ἀπομνημονευμάτων ἦταν ὅτι γεννήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ πέθαναν μετὰ ἀπὸ αὐτήν, καί, κυρίως, ὅτι ἀνῆκαν στὴ γενιὰ τοῦ 1789. Λέγοντας « γενιὰ », δὲν ἐννοῶ μόνον μιὰ ὁμάδα ποὺ συνδέεται μετὰ αὐστηροὺς χρονολογικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ κυρίως, μετὰ τὴν ἔννοια ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸν κοινωνιολόγο Karl Mannheim, μιὰ ὁμάδα ἀτόμων ποὺ σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὰ ἴδια κυρίαρχα πολιτικὰ ἢ κοινωνικὰ γεγονότα.⁸ Ἐπομένως, συμπεριλαμβάνω στὴ « γενιὰ τοῦ 1789 » ἄτομα ποὺ γεννήθηκαν τὸ νωρίτερο τὸ 1746 καὶ τὸ ἀργότερο τὸ 1788, ἐάν, σύμφωνα με τὶς δικές τους ἐκτιμήσεις, ἡ Ἐπανάσταση καθόρισε τὴν τροχιά τῆς ζωῆς τους περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο ἱστορικὸ γεγονός. Ὅταν αὐτὰ τὰ ἄτομα κοιτάζουν τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν πλεονεκτικὴ θέση ποὺ προσφέρει ὁ χρόνος ποὺ ἔχει περάσει, τὴ θεωροῦν ὡς τὴ δοκιμασία ποὺ μεταμόρφωσε τὴ ζωὴ τους. Ὅτιδήποτε ἄλλο συνέβη ἀπὸ τότε ὡχρῖα μπροστὰ σ' ἐκείνην τὴν ἐμπειρία.

Οί άριστοκρατίσσης και οί άστές, βασιλόφρονες και δημοκρατικές, άκόμη και οί έλάχιστες χωρικές και οί έργάτριες που ύπαγόρευσαν τίς άφηγήσεις τών έμπειριών τους, όλες συνδέονταν μεταξύ τους με έναν κοινό έφιάλτη. "Όποια κι άν ήταν ή πολιτική τους θέση –και πράγματι ύπήρχαν όρισμένες φανατικές δημοκρατικές όπως ή Σαρλότ Ρομπεσπιέρ, ή Elisabeth Le Bas και ή Κυρία Cavaignac, μεταξύ τών άριθμητικά περισσότερων που ήταν ενάντια στην Έπανάσταση–, ένας τραγικός τόπος δεσπόζει. Η έμπειρία του να έχει κανείς έπιβιώσει, όταν τόσο πολλοί άλλοι έχουν χαθεί, συχνά δημιουργεί αυτό που στον είκοστό αιώνα, με τίς έμπειρίες του Όλοκαυτώματος και του Βιετνάμ, έχει όνομαστέι « ή ένοχη του έπιζώντος ». Οί μαρτυρίες τους πηγάζουν από την έσωτερική πίεση να παρασταθούν ως μάρτυρες όσων είχαν άποσιωπηθεί, και άποκομίζουσαν τη βασανιστική μεγαλοπρέπεια τους από τον πανταχού παρόντα θάνατο.

Ό θάνατος δέν είναι ποτέ άπρόσωπος στα άπομνημονεύματα τών γυναικών. Έπειδή έπιφορτίζονται τη φροντίδα τών παιδιών και τών ήλικιωμένων, αλλά και τών άσθενών και τών έτοιμοθάνατων, οί γυναίκες παγιδούνται σ' ένα δίκτυο σχέσεων, και οί πιό έπώδυνες άναμνήσεις τους άφορούν φίλους και μέλη τής οίκογένειας που άγαπήθηκαν και πέθαναν. Οί άγωνιώδεις προσπάθειές τους να άποκρούσουν τó θάνατο και να διατηρήσουν τη ζωη άποτελεί τη βάση τών άφηγήσεών τους.

Οί περισσότερες, με την άξιοσημείωτη έξάιρεση τής Κυρίας de Staël και τής Κυρίας Roland, δέν άσχολήθηκαν με την πολιτική άνάλυση. Είχαν εκπαιδευτεί να παίζουσαν τους παραδοσιακούς ρόλους τής κόρης, τής άδερφής, τής συζύγου και τής μητέρας, με τη θέση τους να άπορρέει κατά κύριο λόγο από τó κύρος και την έπιτυχία τών άνδρων συγγενών τους. Οί περισσότερες λίγο ένδιαφέρονταν και άκόμη λιγότερο πίστευαν σε άφηρημένες ιδεολογίες, ιδιαίτερα άφóτου τίς είδαν να φαλκιδούνται από τη βία που άσκήθηκε στο όνομα τών έπαναστατικών άρχών. Αισθάνονταν ότι οί μεγαλόστομες ύποσχέσεις τής « έλευθερίας, ισότητας και άδελφότητας » και τών « ανθρώπινων δικαιωμάτων » δέν άφορούσαν αυτές αλλά τους άνδρες

μέ τρόπο κυριολεκτικό² και έμφυλο. Στη Γαλλία, όπως και στα υπόλοιπα δυτικά έθνη, οι γυναίκες δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα εκείνη τήν έποχή. Πράγματι, οι Γαλλίδες θά έπρεπε νά περιμένουν 150 χρόνια μέχρι νά τους δοθεί τό δικαίωμα ψήφου, τό 1945 – περίπου έναν αιώνα μετά τήν κατοχύρωση του « καθολικού » δικαιώματος ψήφου των άνδρων, τό 1848.

Έντούτοις, παρά τήν έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων, πολλές από τις γυναίκες του 1789 άρνήθηκαν νά υιοθετήσουν παθητική στάση. Οι ιστορίες τους περιγράφουν πώς συμμετείχαν, άτομικά και συλλογικά, στο έπαναστατικό έπος, πώς συχνά κατόρθωσαν νά χειριστούν με έπιτυχία ένα πολιτικό σύστημα που ήταν σχεδιασμένο για νά τις αποκλείει. Η δημοκρατική Κυρία Ρολάν, σύζυγος του ύπουργού Έσωτερικών τής έπαναστατικής κυβέρνησης, ήταν ή πραγματική συγγραφέας των έπιστολών και των έγκυκλίων του συζύγου της, και έπρόκειτο νά εκτελεστεί για συνενοχή μαζί με τους ήγέτες των Γιρονδίνων. Η φιλοβασιλική Κόμισσα de La Villirouet κατάφερε νά άπελευθερωθεί μαζί με τους συγκρατούμενούς της χάρη στην έπίμονη έπιστολογραφία της, ενώ στη συνέχεια έσωσε και τή ζωή του συζύγου της υπερασπίζοντάς τον στο δικαστήριο. Ντυμένη σαν έπαίτης, ή Françoise Després μετέφερε μυστικά μηνύματα στον βασιλικό στρατό τής Βαντέ, διαφεύγοντας συχνά τή σύλληψη και έμπνέοντας με τό ζήλο της τους συμπατριώτες της για άντεπανάσταση. Και στο βασιλικό και στο δημοκρατικό στρατόπεδο, αρκετές γυναίκες άψήφησαν τήν άπαγόρευση τής γυναικείας στράτευσης και, μεταμφιεσμένες σαν άνδρες, πήραν τά όπλα και πολέμησαν για τό σκοπό τους.⁹ Τέτοια παραδείγματα εύρηματικής γυναικείας δράσης, αντίθετης με τους κυρίαρχους έμφυλους κανόνες, έμφανίζονται συχνά στις γραμμένες σε πρώτο πρόσωπο αφήγήσεις των γυναικών για τήν Έπανάσταση.

Οι γυναίκες που έγραψαν άπομνημονεύματα και παρουσιάζονται σ' αυτό τό βιβλίο προσφέρουν μιá έκπληκτική ποικιλία κειμένων και

α. Στο άγγλικό κείμενο ή συγγραφέας χρησιμοποιεί τή φράση “rights of men” που μπορεί νά μεταφραστεί ως «δικαιώματα των ανθρώπων» ή κυριολεκτικά ως «δικαιώματα των άνδρων». (Σ.τ.μ.)

ζωών, μιὰ ποικιλία που ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ δεκαεξασέλιδη μαρτυρία τῆς Χήρας Bault, συζύγου τοῦ δεσμοφύλακα τῆς φυλακῆς ὅπου ἡ Μαρία-Ἀντουανέττα πέρασε τὶς τελευταῖες ἡμέρες της, ἕως τοὺς δέκα τόμους ἀπομνημονευμάτων τῆς πολυγραφότατης συγγραφέως Κυρίας de Genlis. Ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους παρουσιάζει ἐπίσης ιδιαίτερη ποικιλία. Τὰ ἀπομνημονεύματα τῆς Κυρίας Ρολάν καὶ τῆς Κυρίας ντὲ Στάλ κατέλαβαν κάποια χαμηλὴ θέση ἀνάμεσα στὰ σημαντικότερα λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ ἀρκετὲς ἄλλες μαρτυρίες ἔγιναν εὐμενῶς δεκτὲς ἀπὸ τὴν κριτικὴ. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ αὐτὰ που γράφτηκαν ἀπὸ γυναῖκες ὅπως ἡ νεαρὴ ἀμόρφωτη ἀστὴ Ἐλιζαμπὲτ Λὲ Μπά, σύζυγος τοῦ βουλευτῆ τῆς Γαλλικῆς Ἐθνοσυνέλευσης Φιλίπ Λὲ Μπά, καὶ ἡ ἀναλφάβητη Renée Bordereau, ἡ ὁποία ὑπαγόρευσε καὶ «ἐπιμελήθηκε» τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς της, δὲν στεροῦνται λογοτεχνικῆς ἀξίας, ἀν ἀντιλαμβανόμαστε τὴ λογοτεχνία μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία της: ὡς ἔργα που μᾶς ἐνδιαφέρουν, μᾶς συγκινοῦν καὶ μᾶς διαφωτίζουν χάρι τὸ γεμάτο νόημα περιεχόμενό τους καὶ τὴν αἰσθητικὴ τους ἀκεραιότητα. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ἀναγνώστης αὐτῶν τῶν κειμένων ἀκούει τὴ φωνὴ τῆς συγγραφέως καὶ συναντᾷ μιὰ ξεχωριστὴ προσωπικότητα. Τελικὰ, ἐκεῖνο που κάνει αὐτὲς τὶς συγγραφεῖς ἀπομνημονευμάτων ἀξιοπρόσεκτες –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀξία τους ὡς μαρτύρων στὴ δημιουργία τῆς ἱστορίας– εἶναι ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ἀφηγήτριας λάμπει μέσα ἀπὸ τὰ λόγια της, ὅπως ἀκριβῶς ἡ εὐαισθησία τοῦ σκηνοθέτη διαπερνᾷ ἓνα καλοφτιαγμένο κινηματογραφικὸ ἔργο. Ἄν διακρίνουμε τὴν εὐφυΐα πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορία, τὴν προσωπικότητα τῆς πρωταγωνίστριας, τὴ βούληση καὶ τὸ ὄραμά της, τότε ἡ ἱστορία ζωντανεύει καὶ ἀρχίζουμε νὰ νοιαζόμαστε γιὰ τὸ πεπρωμένο τῆς ἀφηγήτριας.

Ἡ ζωὴ καὶ ἡ λογοτεχνία ἐνώνονται σ' αὐτὲς τὶς ἀφηγήσεις – ἡ ζωὴ ὅπως διαλύθηκε καὶ μεταμορφώθηκε ἀπὸ ἓναν μεγάλο κατακλυσμό, ἡ λογοτεχνία ὅπως κατασκευάστηκε μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς μνήμης. Σίγουρα ἡ μνήμη ὑφίσταται ἀναδρομικὴ διαστρέβλωση, ἐξαιτίας τῆς ἀπώλειας καὶ τῆς σύγχυσης τῶν γεγονότων που ἐπιβάλλει τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καί, κυρίως, ἀπὸ τὶς παραμορφώσεις τοῦ νοῦ που ἔχει τὴν πρόθεση νὰ διατηρήσει τὴ δική του συγκεκρι-

μένη εικόνα του παρελθόντος. Ποιά αφηγήτρια θέλει να σκιαγραφήσει τους έχθρους της ως δίκαιους και γενναίους ή τον έναν της ως δειλό και ανήθικο; "Όλες ανεξαιρέτως οι συγγραφείς αυτοβιογραφιών είναι συμφεροντολόγες, όρισμένες περισσότερο από άλλες, κάποιες με μεγαλύτερη επιτυχία από άλλες.

Το *Μίλησε Μνήμη*, ό επιβλητικός τίτλος τής σπουδαίας αυτοβιογραφίας του Vladimir Nabokov, εκφράζει την ουσία του καθήκοντος του απομνημονευματογράφου. Αυτός ή αυτή καλεϊ τον μνήμονα έναντό, κατευθύνει τή μαρτυρία του, καταγράφει τις ακριβείς του λέξεις. Αυτές οι λέξεις έχουν μια άβέβαιη σχέση με τά γεγονότα που διατείνονται ότι περιγράφουν. Σ' αυτό τó όδοιπορικό από τή βιωμένη στην καταγεγραμμένη εμπειρία, πολλά γεγονότα εξαφανίζονται ή γίνονται άσαφή. Όρισμένα χάνονται στο άσυνείδητο, ενώ άλλα λογοκρίνονται συνειδητά. Πολλά μετατρέπονται σε φανταστικά σενάρια που εκλαμβάνουν τήν υποκειμενική εμπειρία ως αντικειμενική πραγματικότητα. Υπάρχει μια τάση σε όλες τις απομνημονευματογράφους, και ιδιαίτερα στις επίζησασες, να τονίσουν τις εμπειρίες τους και να κατασκευάσουν μια πιό επιτηδευμένη, πιό συνεκτική και πιό κατανοητή αφήγηση μέσα από άνόμοια γεγονότα.¹⁰ Έτσι, καθώς καταγράφονται, οι λέξεις τής μνήμης ύφίστανται κι άλλη άλλαγή για να ανταποκριθοϋν στην αισθητική του ύφους. Ό ίδιος ό ήχος που ανάδινουν καθώς ταξιδεύουν από τó νοϋ ως τó χαρτί μεταβάλλει τήν τελική τους μορφή. "Όταν μιλά ή μνήμη, είναι έντονα έπινοητική.

Έμεις ως αναγνώστες πρέπει να «άκοϋμε» με ιδιαίτερη προσοχή όταν αναζητοϋμε να αξιολογήσουμε τήν «άλήθεια» τών φράσεων τής μνήμης και τó βαθμό στον όποιο τά απομνημονεύματα αποτελοϋν ακριβείς αναπαραστάσεις τών βιωμένων γεγονότων. Για τά σημαντικά δημόσια συμβάντα υπάρχουν μερικές φορές πολλαπλές αφηγήσεις, οι όποιες επιτρέπουν συλλογική έπαλήθευση. Για προσωπικά βιώματα που είναι γνωστά μόνο στη συγγραφέα, πρέπει να έμπιστευόμαστε μια πιό υποκειμενική έπαλήθευση: μοιάζει άληθινό; Υπάρχουν μέσα στο κείμενο έσωτερικές έπαλήθευσεις που να υποστηρίζουν ότι τó πρόσωπο δρᾶ σύμφωνα με τó χαρακτήρα του; Είναι εύλογοφανής ή άκολουθία τών γεγονότων που εξιστορεί; Τί παρα-

λείπει και γιατί; Είναι τα απομνημονεύματα έξ ολοκλήρου βασισιμένα στην ανάγκη της αφηγήτριας να δικαιολογήσει τις πράξεις της στη διάρκεια της Έπανάστασης (όπως ήταν ή περίπτωση πολλών ανδρών που υπήρξαν παλαιότερα δημόσια πρόσωπα) ώστε να μειώνεται ή ιστορική αξιοπιστία; Έχει υποστεί το κείμενο ιδιαίτερη « επιμέλεια » από κάποιο άλλο πρόσωπο (που σημαίνει ότι έχει γραφτεί από κάποιον άλλον ή ότι έχει ξαναγραφτεί) προκειμένου να αποκτήσει τη μορφή ιστορικού μυθιστορήματος;

Η αποτίμηση των απομνημονευμάτων ως ιστορικών ντοκουμέντων είναι ένα έγχειρμα που αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση.¹¹ Ο ακαδημαϊκός Jean Tulard, που ειδικεύεται στη ναπολεόντεια περίοδο, ανέφερε το 1989 ότι οι ιστορικοί που ασχολούνταν με την Έπανάσταση είχαν συχνά διστάσει να χρησιμοποιήσουν τα απομνημονεύματα αυτής της περιόδου, προτιμώντας αντί αυτών πιο πρόσωπα έγγραφα, πρότεινε όμως, από την άλλη, ότι δεν πρέπει να παραβλέπονται τα απομνημονεύματα, επειδή « μās βοηθοῦν να εισχωρήσουμε, περισσότερο απ' ό,τι οι λόγοι των δημόσιων ὁμιλητῶν... στη νοοτροπία τῆς ἐποχῆς ».¹²

Ας αποδεχτούμε λοιπόν καταρχάς ότι οι γυναίκες που ἔγραψαν απομνημονεύματα σπάνια κατέγραψαν τα γεγονότα ακριβῶς ὅπως ἦταν ἀλλὰ ὅπως ἀργότερα τὰ θυμῆθηκαν καὶ τὰ φιλτράρισαν μέσα ἀπὸ διαστρεβλωμένες ἐντυπώσεις. Ἐγραψαν γιὰ νὰ δώσουν νόημα καὶ νὰ βάλουν τάξη στὸ ἀσυνήθιστο χάος, νὰ δημιουργήσουν μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφή τὴν τέχνη τῆς ἐπιβίωσης καὶ τῆς ὑπέρβασης. Ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος, οἱ προσωπικὲς τους ἀφηγήσεις διαμορφώνουν τὴν ἔκφραση τῆς συλλογικῆς μνήμης τῶν γυναικῶν – μιᾶς μνήμης ποὺ ἀνασυνθέτει, ἐξανθρωπίζει, θηλυκοποιεῖ καὶ τέλος μυθοποιεῖ ἕνα σημαντικὸ ἔθνικὸ γεγονός. Ἡ ρήση τῆς Κόμισσας ντὲ Μπέμ στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου συνοψίζει τὴ μεταφήρηση: ὁ καθένας πρέπει νὰ εἶχε ὑπάρξει εἴτε θύμα εἴτε συνένοχος τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὀλέθρου.¹³

Ὅσο κι ἂν εἶναι ἀπλουστευτικὴ, αὐτὴ ἡ μανιχαϊστικὴ διατύπωση ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο νόημα ὅταν ἐφαρμόζεται στὶς γυναῖκες.

Καθὼς ἀρχικὰ εἶχαν περιοριστεῖ στὴν ἀσφάλεια τῆς ἰδιωτικῆς

σφαίρας, χωρίς τὰ δικαιώματα ἢ τις εὐθύνες τοῦ πολιτικοῦ βίου, καμία (μὲ πιθανὴ ἐξαιρέση τὴν Κυρία Ρολάν) δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γίνεи καταστροφικὴ « συνένοχος » σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἀντίθετα, ὅλες, συμπεριλαμβανομένης τῆς Κυρίας Ρολάν, εἶδαν τὸν ἑαυτὸ τους ὡς θύμα, καὶ ὅλες, ἀνεξαρτήτως τάξεως, συσχετίζουσι τὴ θυματοποίηση μὲ τὸ φύλο. Μᾶς λένε τί σήμαινε νὰ ἀποβάλλει μιὰ γυναίκα τὸ μωρὸ στὴ διάρκεια μιᾶς ιδιαίτερα αἱματηρῆς διαδήλωσης ἢ νὰ ἔχει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὸ θηλασμὸ καὶ στὸ νὰ ἀκολουθήσει τὸν σύζυγόν της στὶς μάχες. Περιγράφουσι τὴν ἀντίστασίν τους στὶς ἀπροκάλυπτες προτάσεις τῶν δεσμοφυλάκων ποὺ πρόσφεραν ἐλευθερία ἔναντι ἐρωτικῆς συνεύρεσης. Θυμοῦνται τὶς ἀπειλὲς βάνουσων στρατιωτῶν καὶ τὴν ἀπρόσμενη παρέμβαση σωτῆρων τὴν ὥρα ποὺ μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ τους τρέπονταν σὲ φυγὴ γιὰ νὰ σωθοῦν. Οἱ μαρτυρίες τους μεταφέρουσι σ' ἐμᾶς, μὲ τὰ λόγια τοῦ Benoit Groult, « τὸ χτυποκάρδι τῆς ζωῆς ». ¹⁴

Ὅμως, ἀνεξάρτητα μὲ τὸ πόσο « προσωποποιημένα » ἢ « γυναικεῖα » εἶναι αὐτὰ τὰ ἀπομνημονεύματα, δὲν παύουσι νὰ καταγράφουσι τὶς σημαντικὲς στιγμὲς τῆς Ἐπανάστασης. Ὅποτε εἶναι δυνατὸ, ἢ ἀφηγήτρια παρουσιάζει τὴν προσωπικὴν της μαρτυρία γιὰ ἓνα μεῖζον γεγονός, ἀποκτώντας ἔτσι τὸ ἀνάστημα τῆς συγγραφέως ἱστορικῶν ἀπομνημονευμάτων καὶ ὑπερβαίνοντας τὴν μικρότερον κύρου « ἀπλή » αὐτοβιογραφία. Τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκαν αὐτὰ τὰ ἔργα, τὰ ἀπομνημονεύματα ἀποτελοῦσαν ἓνα παραδοσιακὸ φιλολογικὸ εἶδος συγκριτικὰ μὲ τὴν ἀνερχόμενὴ αὐτοβιογραφία, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται στὴν ἀγγλικὴ μετὰ τὸ 1797 καὶ στὴ γαλλικὴ λίγο ἀργότερα. ¹⁵ Ὁ παλαιότερος ὅρος, « χρονικὸ », χρησιμοποιοῦνταν ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ στὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴν γιὰ νὰ προσδιορίσει τὶς μαρτυρίες ἱστορικῶν γεγονότων τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶχε προσωπικὴν ἐμπειρία. Ἡ « αὐτοβιογραφία » ἐμφανίστηκε μετὰ τὸ 1781, μὲ τὴν ἐκδόσιν τοῦ ἔργου τοῦ Jean-Jacques Rousseau *Ἐξομολογήσεις*, γιὰ νὰ περιγράψῃ ἓνα νέον εἶδος αὐτοαναφορικῆς γραφῆς, τὸ ὁποῖο ἔδινε ἔμφασιν στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ στὴν ψυχολογικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ συγγραφέα/ἀφηγητῆ/πρωταγωνιστῆ.

Ἡ εὐρὴως τεκμηριωμένη ἐπίδρασις τοῦ Ρουσσώ στοὺς συγχρό-

νους του και στις επόμενες γενιές δεν μπορεί να υπερεκτιμηθεί, και η έλξη που ασκούσε στις μορφωμένες Γαλλίδες ήταν σχεδόν καθολική. Τη δεκαετία του 1780 όλοκληρο το έθνος ήταν δέσμιο στο όραμα του Ρουσσώ που αντιμετώπιζε τις γυναίκες ως παραγωγική κοινωνική δύναμη ή όποια περιοριζόταν στο ρόλο της άφοσιωμένης συζύγου και της μητέρας που θηλάζει. Μόνο ελάχιστοι διαφωνούντες, όπως ο φιλόσοφος-βουλευτής Condorcet, αναρωτήθηκαν γιατί οι γυναίκες ήταν τόσο παθιασμένες με κάποιον που τους έλεγε ότι ήταν εκ φύσεως κατώτερες από τους άνδρες και καλές μόνο για την προσφορά οικιακών υπηρεσιών. Ακόμη και οι διανοούμενες γυναίκες με ισχυρή θέληση, όπως η Κυρία Ρολάν και η Κυρία ντε Στάλ, ήταν ένθερμες οπαδοί του Ρουσσώ, μολονότι οι θαρραλέοι χαρακτήρες τους και οι πολιτικές τους δραστηριότητες μοιάζουν σήμερα ουσιαστικά ασύμβατες με το ιδεώδες της γυναικείας ταπεινοφροσύνης που πρόσεβυε εκείνος. Παρ' όλα αυτά, το όραμα του Ρουσσώ οι γυναίκες το θεωρούσαν ακαταμάχητο, γιατί επιβεβαίωνε την επιθυμία τους για αγάπη και πρόσφερε ένα νέο πρότυπο συζυγικής ευτυχίας. Μετά λόγια της Annette Rosa: « Σ' εκείνον τον αιώνα που η γυναίκα δεν είχε καθόλου δικαιώματα, ο Ρουσσώ της κατοχύρωσε δικαιώματα της καρδιάς ». ¹⁶

Οι γυναίκες που έγραψαν απομνημονεύματα ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες στο νέο αυτοβιογραφικό πρότυπο του Ρουσσώ, παρά τη φαινομενική τους διστακτικότητα να μιλήσουν άμεσα για τον εαυτό τους. Ως συγγραφείς, συχνά άμφιταλαντεύονται μεταξύ σελίδων με μαρτυρίες προαποφασισμένα αφιερωμένες σε ευρέως γνωστά γεγονότα και προσωπικότητες, και σε σελίδες αφιερωμένες σε πλευρές της προσωπικής τους ζωής που δεν είχαν καμία σχέση με τη δημόσια ιστορία. Η Κυρία de Candé, για παράδειγμα, διακόπτει την αφήγησή της για την άντεπανάσταση σε μια κρίσιμη στιγμή, όταν η οικογένειά της είχε δραπετεύσει στο Σολέ, για να μάς μιλήσει για τα συναισθήματα αγάπης που έτρεφε, σαν κορίτσι, για τη μητέρα της που ήταν μόλις είκοσιδύο χρονών. Η Κόμισσα ντε Μπέμ στη μαρτυρία της φυλάκισής της δεν παραλείπει και τις στιγμές που, ατενίζοντας από το παράθυρο του κελιού της το δάσος του Σαντιγύ, ξβρισκε παρηγοριά στη φύση και στις αλλαγές των εποχών. Η Marie-Victoire

Monnard, τὴν ὁποία ἔστειλε τὸ ἀφεντικὸ τῆς νὰ συγκεντρώσει πληροφορίες γιὰ τὶς διαδηλώσεις στοὺς δρόμους τοῦ Παρισιοῦ, συνύφανε τὸ χρονικὸ τῆς πολιτικῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς σφαγῆς τῶν φυλακισμένων μὲ περιστατικὰ ἀπὸ τὴν ἀπασχόλησή τῆς στὸ ἐμπόριο λινῶν ὑφασμάτων.

Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐκκολαπτόμενης αὐτοβιογραφίας καὶ τῶν ἀπομνημονευμάτων ποὺ ἔχαιραν σεβασμοῦ, μὲ τὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ ἐπεφύλασσε γιὰ τὶς γυναῖκες, εἶναι μοναδικὸς στὴν ἱστορία τῆς γαλλικῆς φιλολογίας. Ἀποτέλεσε ἕναν μεταβατικὸ τρόπο ἔκφρασης ποὺ μὲ τὸν καιρὸ θὰ ἔδινε τὴ θέση του στὴν ἀπροκάλυπτα αὐτοαναφορικὴ γραφὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὶς μέρες μας καὶ ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἀπὸ ἄνδρες. Ἄλλὰ πολὺ προτοῦ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἡ υἱοθέτηση αὐτῆς τῆς στάσης ἀπὸ τὶς γυναῖκες, ἡ Ἐπανάσταση πρόσφερε τὴν εὐκαιρία, λόγῳ τῶν συνθηκῶν, στὴ μέλλουσα συγγραφέα νὰ συνυφάνει τὴν προσωπικὴ τῆς ἱστορία μὲ τὴν ἐπίσημη ἱστορία. Κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ τῆς ἀρνηθεῖ τὴν εἴσοδο στὸ φιλολογικὸ μέλαθρο καθὼς τὸ εἰσιτήριο τῆς ἔγραφε « αὐτόπτης μάρτυς τῆς Ἐπανάστασης ». Αὐτὴ, ἐπίσης, μπορούσε νὰ καταγράψει τὴν κίνηση τοῦ ὄχλου καθὼς ὀρμοῦσε στὸ προαύλιο τῶν Βερσαλλιῶν ἢ συγκεντρωνόταν εἰρηνικὰ στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως (Champ de Mars). Αὐτὴ, ἐπίσης, μπορούσε νὰ περιγράψει τὸν ἦχο τῆς σειρήνας ποὺ εἰδοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐμφάνιση ξένων εἰσβολέων. Καὶ αὐτὴ, ἐπίσης, θυμῆθηκε τὴν ἀποπνικτικὴ ἡσυχία ποὺ κυριάρχησε στὸ Παρίσι μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἱστορίας ἀποτελοῦσε ἕναν ὄψιμο τρόπο εἰσόδου στὴν Ἐπανάσταση, ἡ ὁποία ξεκίνησε προσκαλώντας τὸν καθένα νὰ συμμετάσχει καὶ τελείωσε ἀρνούμενη στὶς γυναῖκες τὴν ἐπίσημη ιδιότητα τοῦ πολίτη καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ συναθροῖζεσθαι σὲ ἰδιωτικὰς λέσχες.¹⁷ Καὶ θὰ ἐπεξεργαζόταν αὐτὴν τὴν ἱστορία μὲ τοὺς δικούς τῆς ὄρους.

Τὸ πῶς θυμῆθηκαν καὶ κατέγραψαν τὴν Ἐπανάσταση οἱ γυναῖκες ποὺ ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα, εἶναι τὸ κεντρικὸ θέμα τούτου τοῦ βιβλίου. Θὰ ἐστιάσω στὸ τί ἐπέλεξαν νὰ θυμηθοῦν καὶ στὸ πῶς μετέτρεψαν τὶς ἀναμνήσεις τους σὲ ἀπομνημονεύματα. Καθὼς ἀμφιταλαντεύονταν μετὰξὺ τῆς δημόσιας ἱστορίας, ποὺ εἶχε ἦδη κατα-

γραφεί από πολλούς άλλους, και τῆς ιδιωτικῆς ἱστορίας, πού ἀνῆκε σέ καθεμιά τους ἀτομικά, αὐτὲς οἱ γυναῖκες ὕφαναν τὸν δικό τους ἰστό. Ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ ἀλήθεια σχετικὰ μὲ τὶς δραστηριότητές τους στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, παρουσιάζουν τὸν ἑαυτό τους ὅπως ἐπιθυμοῦν νὰ τὶς θυμοῦνται οἱ ἐπόμενες γενιές. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δὲν θέλουν νὰ τὶς θυμοῦνται ὡς παθητικὲς φιγοῦρες. Ὅποτε εἶναι δυνατὸν, οἱ συγγραφεῖς αὐτὲς ἀπεικονίζουν τὸν ἑαυτό τους ὡς ἐνεργὸ συμμετέχοντα πού ἐπευφημεῖ τὴν Ἐπανάσταση ἢ, πιὸ συχνά, πού τῆς ἀντιστέκεται. Ἀκόμη κι ἂν ἓνα ἐπεισόδιο πού ἡ συγγραφέας τὸ διηγεῖται μὲ ὑπερηφάνεια μοιάζει στὸν ἀναγνώστη τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀμφίβολης σπουδαιότητος, τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶχε σίγουρα σημασία γιὰ ἐκείνη. Ἦταν ὁ τρόπος τῆς νὰ διεκδικήσει μιὰ θέση στὸ ἐπικὸ δράμα πού ἤδη εἶχε ἀποσιωπήσει τὶς κύριες πρωταγωνίστριές του.

Σὲ καθεμιά ἀπὸ τὶς ἱστορίες τους, ἔρχεται κάποια στιγμή πού ἡ συγγραφέας «ἀνεβαίνει στὴ σκηνή», ὅπως περιγράφει ἡ Κυρία ντὲ Φωσσαντρὸ τὴ δική της ἀλλαγὴ ρόλου. Αὐτὲς εἶναι οἱ στιγμὲς πού, στὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἀπέκτησαν μορφή στὴ μνήμη κάθε γυναίκας καὶ συγκεράστηκαν στὴ δημιουργία ἐνὸς προσωπικοῦ μύθου. Καθεμιά διακηρύττει στὸν κόσμο: ἔτσι ἀντέδρασα ὅταν βρέθηκα σὲ δοκιμασία.

Ἡ Ἐπανάσταση, ἐπομένως, πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητὴ ὡς τὸ εὐρύτερο πλαίσιο καὶ τὸ πρόσχημα γιὰ τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Γιὰ νὰ παρουσιάσω τὸ εὐρύτερο πλαίσιο, ξεκινῶ περιγράφοντας τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ ἐνὸς μεγάλου συνόλου γυναικῶν, πολλὲς ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἐμφανιστοῦν σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀργότερα ὡς πρωταγωνίστριες τῶν δικῶν τους ἱστοριῶν ζωῆς.

Καθεμιά ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις γεγονότων στὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες ἔχει τὶς ρίζες τῆς καὶ στὴ δημόσια καὶ τὴν ιδιωτικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ σηματοδοτοῦν τὴν Ἐπανάσταση ὡς τὸ κορυφαῖο σημεῖο ἀναφορᾶς μιᾶς ὀλόκληρης γενιᾶς καί, εὐλόγα, ὀλόκληρου τοῦ αἰῶνα πού ἐπρόκειτο νὰ ἔρθῃ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ συλλογικὸ συμβάν ἀναζητοῦν τὰ ἔχγη τῶν προσωπικῶν τους ταξιδιῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα, ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ ταπεινὰ ἢ τὰ πιὸ

έγωκεντρικά, συνιστούν ύβριδικά χρονικά που παρακολουθούν τη σύγκλιση του προσωπικού με το έθνικό πεπρωμένο. Και σχεδόν όλες οι συγγραφείς αναφέρονται όχι μόνο στην περίοδο από το 1789 ως το 1795, αλλά και στα επόμενα χρόνια ή δεκαετίες, στη διάρκεια των οποίων αυτές οι γυναίκες έσωτερικεύσαν την Έπανάσταση, την άφομοίωσαν στην ταυτότητά τους και την οικειοποιήθηκαν, προκειμένου να δημιουργήσει ή καθεμία τη δική της επαναστατική μυθολογία.

Σ' αυτό το βιβλίο οι ιστορίες ζωής ακολουθούν γεωγραφική διαδοχή: ή πρώτη και πλέον πολυάριθμη κατηγορία ζει στο Παρίσι, το οποίο αποτέλεσε το πρωταρχικό πολιτικό θέατρο. Η δεύτερη δρᾶ στις έπαρχίες, όπου ή Έπανάσταση ξεδιπλώθηκε σ' ένα έξισου αίματηρό, αν και με μικρότερη επίδραση, πεδίο δράσης. Η τρίτη, στις ξένες χώρες που πρόσφεραν καταφύγιο στους χιλιάδες έξόριστους που τράπηκαν σέ φυγή από την πατρίδα τους. Αυτή ή κατηγοριοποίηση άντανανκλᾶ τους όμόκεντρους κύκλους των άνακατατάξεων που προκάλεσε ή Έπανάσταση, οι όποιες έκπορεύτηκαν από το Παρίσι, διαχύθηκαν στή Νορμανδία, τή Βρετάνη, τή Βαντέ, το Μπορντώ, τή Μασσαλία, τή Νιμ και τή Λυών, και άπλώθηκαν μέχρι το Βέλγιο, τήν Όλλανδία, τήν Άγγλία, τή Γερμανία, τήν Έλβετία, τήν Ίταλία, τήν Αύστρια, τήν Ίσπανία, τήν Πορτογαλία, τή Σκανδιναβία, τή Ρωσία, τήν Άμερική και τὰ γαλλικά νησιά τῆς Καραιβικής και τοῦ Ίνδικου ώκεανού. Αυτές που βρίσκονταν κοντά στο κέντρο τῆς δράσης στο Παρίσι, έχοντας μεγαλύτερη δυνατότητα να παρακολουθούν τις έθνικές αντιπαραθέσεις και τὰ κρίσιμα πολιτικά γεγονότα, συνιστούν το 45% περίπου του δείματός μας. Κατά προσέγγιση, το 30% των γυναικῶν που μελετούμε έστίαστηκαν στα γεγονότα που έκτυλήχθηκαν στις έπαρχίες, και από αυτές, μιᾶ σημαντική ύποκατηγορία έπικεντρώθηκε στις μάχες τῆς άντεπανάστασης στή Βαντέ και τή Βρετάνη. Πολλές από αυτές τις «έπαρχιώτισσες» συγγραφείς, και ιδιαίτερα οι γυναίκες από τή Βαντέ, έφανίστηκαν στο προσκήνιο ως άπομνημονευματογράφοι παρά τήν άπροθυμία τους, σαν να έξακολουθούσαν να εκπλήσσονται από τους παλαιότερους, άπρόσμενους ήρωισμούς τους. Μία ομάδα που συνιστᾶ το 25% του δείματος έδωσε έμφαση στην περίοδο τῆς έξορίας της. Αυτή ή ομάδα, που στα-

τιστικά είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική, έφερε μαζί της πίσω στη Γαλλία ιστορίες από τις ξένες χώρες, εισάγοντας με αυτόν τον τρόπο, στο δοχείο που περιείχε το απομνημόνευμα και την αυτοβιογραφία, το σχετικά νέο λογοτεχνικό είδος της ταξιδιωτικής αφήγησης. (Η διαίρεση σε ποσοστά ανά γεωγραφική περιοχή αποτελεί μόνο μια διαδικασία προσέγγισης, αφού ένα διαφορετικό έργο θα μπορούσε να διαιρεθεί μεταξύ Παρισιού ή/και έπαρχιών ή/και εξορίας).

Τα απομνημονεύματα των γυναικών από την Έπανάσταση καλύπτουν εύρο ταξικό φάσμα που συμπεριλαμβάνει αριστοκράτισσες του παλατιού και της έπαρχίας, άστρες από την ανώτερη και τη μεσαία τάξη, χωρικές και υπηρέτριες, συγγραφείς και ήθοποιούς, μία έξοχη ζωγράφος και ελάχιστες καλόγριες.¹⁸ Καμία άλλη φιλολογία του δυτικού κόσμου δεν προσφέρει τέτοιο πρώιμο θησαυρό ό οποίος να αποτελείται από γυναίκες που καταγράφουν τις προσωπικές τους ιστορίες στο ευρύτερο πλαίσιο ενός έντονου πολιτικού κατακλυσμού. Θα χρειαστεί να περάσουν εκατόν πενήντα χρόνια προτού η φιλολογία που διασώθηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο φανεί αντίξια της σε αριθμό και ένταση. Ήπέλεξα, όπου ήταν δυνατόν, να πλαισιώσω τα λόγια αυτών των γυναικών με ελάχιστη ανάλυση, πιστεύοντας ότι, ανεξάρτητα από την τάξη τους, το επίπεδο της μόρφωσής τους ή την πολιτική τους πίστη μιλούσαν εύγλωττα για την ανθρώπινη, και κυρίως τη γυναικεία, ικανότητα να εκμεταλλεύεται τη συμφορά για να απολυτρωθεί. Παραφράζοντας τον Νίτσε, ό,τι δεν τις σκότωσε τις έκανε πιο δυνατές – αρκετά δυνατές για να πλάσουν από τις τραγικές τους αναμνήσεις συναρπαστικά ανθρώπινα δράματα.

Για ποιόν άραγε έγραφαν; Κάνοντας αυτήν την ερώτηση, αγγίζουμε τις βαθύτερες επιθυμίες τους. « Γράφω για το μέλλον » έγραφε η Κυρία Vallon από το διαμέρισμα του Λουάρ-έ-Σέρ, συνοψίζοντας τη συλλογική έλπιδα όλων αυτών των γυναικών που έγραφαν απομνημονεύματα.¹⁹ Θεώρησαν ότι ήταν ύψιστης σημασίας για τα παιδιά και τα έγγονια και τους μελλοντικούς απογόνους τους να γνωρίσουν τη σφοδρή αναταραχή που ή πατρίδα τους, ή οικογένειά τους και αυτές οι ίδιες είχαν ύποστεϊ. Για παράδειγμα, ή Μαρκησία de La Rochejaquelein, ή Κόμισσα ντε Λά Βιλλιρουέ, ή Κόμισσα de

Dauger, ή Δούκισσα de Gontaut, ή Βαρόνη de Lambert, ή Κυρία Millon-Journal και ή Κυρία Βαλλόν αφιέρωσαν ρητά τὰ ἔργα τους στὰ παιδιὰ τους. Ἡ Pauline de Béarn και ή Κυρία de La Tour du Pin στους γιούς τους. Ἡ Κυρία de La Roque στὴν κόρη της. Ἡ Κυρία de Ménerville και ή Κυρία de Lomenie στὰ ἐγγόνια τους. Ἡ Alexandrine des Écherolles στὴν ἀνιψιά της. Ἡ Κόμισσα de Boigne στους ἀνιψιούς της, και ή Βαρόνη du Montet στὰ παιδιὰ τῶν ἀνιψιῶν της. Κάποιες ἐξέφρασαν τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ ἱστορίες τους θὰ ἀποτελοῦσαν μάθημα ἠθικῆς, ἄλλες ἱκανοποιοῦνταν ἀπλῶς μὲ τὴν ἰδέα ὅτι οἱ ἱστορίες τους, μετὰ τὸ θάνατό τους, θὰ γίνονταν γνωστὲς στους ἀπογόνους τους. Ἡ Κυρία ντὲ Λὰ Ροσζακλαϊν εἶναι ἰδιαίτερα εὐγλωττη σ' αὐτὸ τὸ θέμα :

Γιὰ χάρη σας, ἀγαπημένα μου παιδιὰ, βρῆκα τὸ κουράγιο νὰ ὀλοκληρώσω αὐτὰ τὰ ἀπομνημονεύματα, τὰ ὁποῖα ξεκίνησα πολὺ πρὶν γεννηθεῖτε και τὰ ἐγκατέλειψα εἴκοσι φορές. Πρόσφερα στὸν ἑαυτό μου τὴ λυπηρὴ εὐχαρίστηση νὰ σᾶς πῶ τίς ἐνδοξες λεπτομέρειες τῆς ζωῆς και τοῦ θανάτου τῶν συγγενῶν σας. Ἐνδεχομένως νὰ σᾶς ἔκαναν γνωστὲς τίς κυριότερες πράξεις γιὰ τίς ὁποῖες οἱ συγγενεῖς μας διακρίθηκαν, ἀλλὰ θεώρησα ὅτι μιὰ ἀπλὴ ἱστορία, γραμμένη ἀπὸ τὴ μητέρα σας, θὰ σᾶς ἐνέπνεε πιὸ συμπονετικά και πιὸ ἀδερφικά συναισθήματα γιὰ τὴν ἐνδοξὴ μνήμη τους.²⁰

Ἐπειδὴ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους ὡς τὸ πρόσωπο ποὺ θὰ μεταβίβαζε τὴν οἰκογενειακὴ ἱστορία, αὐτὲς οἱ γυναῖκες νοιάζονταν, σὲ γενικὲς γραμμές, περισσότερο γιὰ τοὺς συγγενεῖς τους ἀπ' ὅ,τι οἱ ἄνδρες ποὺ ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα. Ἐπιπλέον, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἤλπιζαν συνειδητὰ ἢ ὄχι νὰ μεταδώσουν τίς ἱστορίες τους στους ἀπογόνους τους, ὅλοι ὅσοι πῆραν στὰ σοβαρὰ τὸ κάλεσμα τῶν ἀπομνημονευμάτων – γυναῖκες και ἄνδρες – ἀνταποκρίθηκαν σ' αὐτὸ ποῦ, μιὰ ἀπὸ αὐτές, ή Angélique de Maussion, ἀποκάλεσε « μυστικὴ ἐπιθυμία νὰ παραταθεῖ [ἢ ζωὴ] μέσω τῆς ἀνάμνησης και νὰ ἐπιζήσουν ὀρισμένα περιστατικά στὴ μνήμη αὐτῶν ποὺ ἔπονται ». ²¹ Αὐτὴ ἢ ἐπιθυμία νὰ ἀποκτηθεῖ μιὰ δόση συμβολικῆς ἀθανασίας μέσα ἀπὸ τίς

προσπάθειες τῆς πένας κάποιου –νά « διατηρεῖ κανεῖς τὴν ὑπαρξή του », μετὰ λόγια τοῦ Σπινόζα, ἀκόμη καὶ μετὰ θάνατον– εἶναι ξεκάθαρα ἐμφανῆς σὲ καθεμία γυναῖκα ποὺ ἔγραψε ἀπομνημονεύματα. Ἄς ικανοποιήσουμε τὴν ἐπιθυμία τους καὶ ἄς ἀποτελέσουμε τὸ μεταθανάτιο ἀκροατήριό τους.

Χαρακτικό έργο που απεικονίζει την Πορεία τῶν Γυναικῶν
στις Βερσαλλίες στις 5 Ὀκτωβρίου 1789. Συλλογή τῆς Brigitte Lane.

Πορτρέτο της Μαρίας-Αнтуανέτας, βασίλισσας της Γαλλίας, πριν από την εκτέλεσή της, σχεδιασμένο από τον Νταβίντ, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος. Έθνικη Βιβλιοθήκη της Γαλλίας

Ἡ Marie-Thérèse-Charlotte, Βασιλική Κυρία τῆς Γαλλίας.
Χαρακτιδὸ τοῦ Bartolozzi. Ἀπὸ τὴν Ἀφήγησι τῶν γεγονότων
ποὺ συνέβησαν στὸν Νὰὸ (Παρίσι: Audot, 1823)

Πορτρέτο τῆς Κυρίας Ρολάν στο καπάκι μπομπονιέρας πού βρίσκεται στο Μουσείο Carnavalet στο Παρίσι. Αναπαραγωγή ἀπό τὸ Ernest F. Henderson, Σύμβολο καὶ σάτιρα στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (Νέα Ὑόρκη: Knickerbocker Press, 1912)

Ἡ Γαλλικὴ Δημοκρατία θηλάζει τὰ παιδιά τῆς Γαλλίας καὶ τῶν Ἀποικιῶν.

Charlotte Robespierre.

Si'il existe encore des hommes qui aient intérêt à noircir, mes frères, à dénaturer leurs intentions, la postérité du moins qui seule a le droit de favoriser le caractère des personnes illustres, vengera leur innocence et rétablira les faits sous leur véritable point de vue.

(chez Desnoyès, éditeur, r. Montmorency, 2 (Mémoires de Charlotte Robespierre, page 35) Litho. Delaunoy, r. des Boules, 81)

‘Η Σαρλότ Ρομπεσπιέρ. Προμετωπίδα στὰ Ἀπομνημονεύματά της.

Ἡ Κυρία Ἐλιζαμπέτ Λέ Μπά, τὸ γένος Ντυπλαί, χήρα τοῦ βουλευτῆ Φιλίπ
Λέ Μπά. Ἀπὸ τὸ *Paul Coutant, Le Conventionnel Le Bas* (Παρίσι: Flammarion, 1901)

ΖΕΡΜΑΙΝ ΝΤΕ ΣΤΑΛ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η GERMAINE NECKER DE STAËL κατέχει μια θέση στα γαλλικά γράμματα που τή μοιράζονται ελάχιστες γυναίκες. Αντίστοιχα με την George Sand* τόν 19ο αιώνα και τη Simone de Beauvoir τόν 20ό, ήταν διάσημη ένωση ζούσε για τη συγγραφή μυθιστορημάτων και δοκιμίων, καθώς επίσης και για τις επίδεικτικές έρωτικές σχέσεις και τόν δραματικό τρόπο ζωής της. Αποσπούσε τή προσοχή και τών θαυμαστών και τών επικριτών της, μεταξύ τών τελευταίων μάλιστα περιλαμβανόταν και ό Ναπολέον, ό όποιος τήν καταδίκασε σε «δέκα χρόνια εξορίας», τά όποια έδωσαν και τόν τίτλο σε ένα από τά βιβλία της.¹ Έχοντας στο ενεργητικό της τούς δεκαεφτά τόμους του συνολικού της έργου, που δημοσιεύτηκαν άμέσως μετά τó θάνατό της, άναγνωρίστηκε μεταθανάτιως ως ή παλαιότερη Γαλλίδα θεωρητικός του ρομαντισμού και ως ή σπουδαιότερη εκπρόσωπος του πολιτικού φιλελευθερισμού που θά διαμόρφωνε τή σύγχρονη Εύρώπη.²

Πρός τά τέλη μιās σχετικá σύντομης ζωής –πέθανε τó 1817, σε ήλικία πενήνταενός έτων– συνέθεσε τó έργο της *Στοχασμοί για τά κύρια γεγονότα τής Γαλλικής Έπανάστασης*, στο όποιο έθεσε ως στόχο νά δικαιολογήσει τήν Έπανάσταση χωρίς νά μειώσει τó τίμημά της.³ Η Έπανάσταση, όσο κι αν παρουσίασε ψεγάδια και όσο

α. George Sand (Γεωργία Σάνδη): Ψευδώνυμο τής Amandine Aurore Lucile Dupin, μετέπειτα Βαρώνης Dudevant (1804-1876): Γαλλίδα μυθιστοριογράφος και υπέρμαχος τής γυναικείας χειραφέτησης. Πρόσωπο που δέχτηκε έντονη κριτική στην εποχή της έπειδή κυκλοφορούσε με άνδρική ένδυση, γεγονός που τής επέτρεπε νά συχνάζει σε μέρη όπου αποκλειόταν ή είσοδος τών γυναικών, και κάπνιζε δημοσίως. Σκληρός επικριτής του τρόπου ζωής της υπήρξε ό σύγχρονός της Baudelaire, ενώ στενός της φίλος ήταν ό Flaubert. (Σ.τ.μ.)

Louis-Ferdinand Aubry, *Γυναίκα με καλάθι μπροστά από την πόλη φυλακής*.
'Η έπιστολή που κρατά στο χέρι της γράφει: Για τόν Πολίτη 'Ωμπρὺ στή
φυλακή Λὰ Φόρς. Μουσείο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, Vizille

Ἡ Ρενὲ Μπορντερώ, ἡ ἐπονομαζόμενη Langevin, στρατιωτίνα
στοὺς Πολέμους τῆς Βαντέ. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας

Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη
μέ φόντο τῆς Γιορτῆς τῆς Δημοκρατίας.